

Αναστάσιος ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ

Νίκος Πετρόχειλος, *Τάκιτος, Χρονικά* (τ. Α' -Β'), *Ιστορίες* (τ. Γ'), *Αγρικόλας, Γερμανία, Διάλογος περί ρητόρων* (τ. Δ'). Εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια. Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2012-13.

ΜΕ ΤΟΝ ΤΑΚΙΤΟ ολοκληρώθηκε η μετάφραση των λατίνων ιστορικών στα ελληνικά, ένα σπουδαίο έργο που άρχισε με τη μετάφραση του Σαλλουστίου το 1993, συνεχίστηκε με τους δύο τόμους της μετάφρασης του Σουητωνίου (1997 και 1999) και περατώθηκε με τους τέσσερεις τόμους του Τακίτου (2012 και 2013). Γι' αυτόν τον μεταφραστικό άθλο η ευγνωμοσύνη της επιστημονικής κοινότητας προς τον εισηγητή της ιδέας και μεταφραστή Νίκο Πετρόχειλο, πρωτίστως, αλλά και προς το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης, που την αποδέχθηκε και την ενέταξε στο πάντοτε υψηλού επιπέδου εκδοτικό του πρόγραμμα, πρέπει να θεωρείται δεδομένη, όσο και αν στη σημερινή συγκυρία τα πνευματικά επιτεύγματα είναι καταδικασμένα στην αφάνεια. Ο αρχικός σχεδιασμός περιελάμβανε και τη μετάφραση του Λιβίου, αλλά το εγχείρημα προσέκρουσε στην έκταση του έργου αυτού του ιστορικού (σχεδόν τριπλάσια αυτής του Τακίτου), και στις πεπερασμένες ανθρώπινες δυνάμεις. Έτσι, μεταξύ των δύο ιστορικών ο Πετρόχειλος ορθώς αποφάσισε ότι η προτεραιότητα όφειλε να δοθεί στον Τάκιτο.

Τι προσφέρει όμως στον σημερινό έλληνα αναγνώστη η γνωριμία του με το έργο του ρωμαίου ιστορικού; Ενώ κανείς δεν αμφισβητεί την αξία και την πολύπλευρη χρησιμότητα του Θουκυδίδη, πρωτίστως λόγω της διεισδυτικής πολιτικής του σκέψης, που εξακολουθεί να αποτελεί θεμελιώδες εργαλείο για την κατανόηση και ερμηνεία του πολιτικού γίγνεσθαι όλων των εποχών, ο κατεξοχήν

θαυμαστής του ύφους, της διορατικότητας και της προβληματικής του Θουκυδίδη είναι σχεδόν άγνωστος, ακόμη και στο μορφωμένο ελληνικό κοινό. Κι όμως· αν χωρίς τον Θουκυδίδη είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να κατανοήσουμε τη φύση της πολιτικής δύναμης και τις βαθύτερες αιτίες των πολεμικών συγκρούσεων, χωρίς τον Τάκιτο είναι εξίσου δύσκολο να καταλάβουμε τον χαρακτήρα και τη λειτουργία μιας εξουσίας που υπερβαίνει τα εθνικά σύνορα, τους εσωτερικούς μηχανισμούς άσκησης αυτής της εξουσίας, τους φορείς της αλλά και τα θύματά της (βλ. π.χ. *Αγρ.* 1.42)· με άλλα λόγια, τη διοικητική «γραφειοκρατία» και τη λειτουργία αυτού που σήμερα ονομάζουμε κρατική μηχανή· φαινόμενα, δηλαδή, πολύ εγγύτερα στα χαρακτηριστικά και τα ζητούμενα του νεότερου – ακόμη και του σύγχρονου, θα τολμούσα να πω – πολιτικού προβληματισμού. Και πού θα βρούμε πιο εύγλωττη περιγραφή της φύσης των διαφορών ιμπεριαλισμών (των σύγχρονων υπερδυνάμεων συμπεριλαμβανομένων) από τα λόγια που βάζει ο Τάκιτος στο στόμα ενός ημίαιγου βρετανού ηγεμόνα, ο οποίος προσπαθεί να εξάψει τον λαό του εναντίον των ρωμαίων κατακτητών;

...Εδώ, στις εσχατιές της γης, στο τελευταίο προπύργιο της ελευθερίας, ζήσαμε ανενόχλητοι μέχρι αυτή τη μέρα, γιατί ο τόπος, απομακρυσμένος και άγνωστος, μας προστάτευε... δεν υπάρχει άλλο έθνος πέρα από εμάς, υπάρχουν μόνο κύματα, βράχια και απειλητικοί Ρωμαίοι, από την αλαζονεία των οποίων δεν μπορεί να ξεφύγει κανείς με την υπακοή και τη φρόνηση. Έχουν λεηλατήσει τον κόσμο· όταν στη στεριά δεν έμεινε τίποτε άλλο γι' αυτούς που λαφυραγωγούν τα πάντα, στράφηκαν στη θάλασσα· αν ο εχθρός τους είναι πλούσιος, οι ίδιοι γίνονται άπληστοι· αν είναι φτωχός, δείχνουν τη φιλοδοξία τους να εξουσιάσουν· δεν τους έχει ικανοποιήσει ούτε η Ανατολή ούτε η Δύση· μόνο αυτοί από όλους τους ανθρώπους εποφθαλμιούν με το ίδιο πάθος τόσο τον πλούτο όσο και την πενία. Τη λεηλασία, τη σφαγή, την αρπαγή, όλα αυτά τα ονομάζουν δήθεν αυτοκρατορία· και όπου προκαλούν ερήμωση, αυτό το ονομάζουν ειρήνη (*Αγρ.* 30.3-5).

Η χρονολογική σειρά των έργων του Τακίτου είναι αντιστρόφως ανάλογη της σειράς με την οποία εμφανίζονται στην παρούσα έκδοση, όπου προτιμήθηκε η χρονική ακολουθία που υπαγορεύει το ιστορικό περιεχόμενο των έργων. Ο Τάκιτος όμως κάνει την εμφάνισή του στα λατινικά γράμματα το 98 μ.Χ. με τον Αγρικόλα (*Agricola*), την εγκωμιαστική βιογραφία του πεθερού του, διοικητή, μεταξύ άλλων, της επαρχίας της Βρετανίας. Το σύντομο τούτο πόνημα, ωστόσο, είναι κάτι πολύ παραπάνω από μια τυπική απότιση φόρου τιμής σ' έναν επιφανή Ρωμαίο και συγγενή· είναι επιπλέον – αν όχι κυρίως – και ένα είδος πολιτικού μανιφέστου με το οποίο, αφενός, καταγγέλλεται με τα μελανότερα χρώματα η τυραννία του Δομιτιανού και, αφετέρου, χαιρετίζεται η ανατολή της νέας εποχής που εγκαινιάζουν οι αυτοκράτορες Νέρβας και Τραϊανός. Ταυτόχρονα, είναι και μια απολογία τόσο για λογαριασμό του Αγρικόλα, που υπηρέτησε με αξιοπρέπεια το καθεστώς, όσο και για λογαριασμό του ίδιου του Τακίτου και της τάξης του, εφόσον με τη σιωπή τους φαίνεται να είχαν συνομολογήσει στα εγκλήματα του αυτοκράτορα. «...ζήσαμε μια δουλεία χωρίς φραγμό» – παραδέχεται με αυτοκριτική οδύνη ο ιστορικός – «καθώς οι καταδότες μάς στέρησαν ακόμα και τη δυνατότητα να μιλάμε και να ακούμε. Μαζί με τη φωνή μας θα έπρεπε να είχαμε χάσει και τη μνήμη μας, αν η λήθη ήταν τόσο εύκολη όσο η σιωπή» (*Αγρ.* 2.3).

Τον ίδιο χρόνο με τον Αγρικόλα δημοσιεύεται και η εθνογραφική πραγματεία του Τακίτου για τα γερμανικά φύλα που ζούσαν βόρεια του Δούναβη και του Ρήνου (εθνογραφικού περιεχομένου είναι εν πολλοίς, αλλ' όσον αφορά στη Βρετανία, και ο *Αγρικόλας*). Στο έργο αυτό (*Germania*, ακριβής τίτλος: *De origine et situ Germanorum/ Περί της καταγωγής και της χώρας των Γερμανών*), η εξιδανίκευση του δυνατού και αγνού βάρβαρου (βλ., π.χ., κεφ. 19) απέναντι στον ανήθικο και εκφυλισμένο Ρωμαίο είναι προφανής, και ο ιστορικός, παρότι σχολιάζει και τα ελαττώματα των Γερμανών (κεφφ. 23-24), επιδιώκει να προειδοποιήσει τελικά τους συμπατριώτες του ότι η Ρώμη κινδυνεύει από τους γερμανικούς λαούς, διότι, σε αντίθεση με

τους Ρωμαίους, μόνο αυτοί οι λαοί διαθέτουν και ασκούν πλέον τις παλιές προγονικές αρετές (πολεμική ανδρεία, ατομική εντιμότητα, αγάπη για την ελευθερία κτλ. – βλ. κεφφ. 6, 13-14) στις οποίες βασίστηκε η ακμή και το μεγαλείο της Ρώμης.

Ο *Διάλογος περί ρητόρων* (*Dialogus de oratoribus*), που γράφτηκε γύρω στο 102, δεν είναι βέβαια ιστορικό έργο (έστω και καταχρηστικά, όπως τα δύο προηγούμενα, εφόσον εν μέρει είναι κι ένας «αγών» μεταξύ ρητορείας και ποίησης· βλ. κεφφ. 6-13), και γι' αυτόν τον λόγο η τακίτεια πατρότητά του αμφισβητήθηκε σοβαρά στο παρελθόν. Εν τούτοις, όπως σωστά παρατηρεί ο Πετρόχειλος στην Εισαγωγή του (τ. Α', σ. 15), «ο συγγραφέας, συζητώντας για την παρακμή της ρητορικής τέχνης στη Ρώμη... αποκαλύπτει μια σπάνια αίσθηση της ιστορικής προοπτικής, ιδιαίτερα στην παρουσίαση των ποικίλων παραγόντων που επηρεάζουν το αντικείμενό του», μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται «και οι αναπόφευκτες πολιτικές αλλαγές». Η παρακμή της ρητορικής τέχνης, διαπιστώνουν οι διαλεγόμενοι, υπήρξε αναπόδραστη, από τη στιγμή που εξέλιπε η σύνδεση με τη ρητορική πράξη στο forum. Οι θεωρητικές ρητορικές ασκήσεις δεν μπόρεσαν να την σώσουν, γιατί η ρητορική τέχνη τρέφεται και αναπτύσσεται από τη *libertas*, την πολιτική ελευθερία, που δεν υπάρχει πλέον. Αυτό, η απώλεια της *libertas*, ήταν το τίμημα της *Pax Romana*.

Οι *Ιστορίες* (*Historiae*), το πρώτο καθαυτό ιστορικό έργο του Τακίτου, γράφονται και δημοσιεύονται τμηματικά από το 98 έως το 106 μ.Χ. Φαίνεται ότι αποτελούνταν από 14 βιβλία (διότι, σύμφωνα με τον Ιερώνυμο, το ιστορικό έργο του Τακίτου εκτεινόταν σε 30 βιβλία συνολικά, από τα οποία 16 γνωρίζουμε ότι αποτελούσαν τα *Χρονικά*), που πραγματεύονταν την περίοδο μετά τον θάνατο του Νέρωνα μέχρι τη δολοφονία του Δομιτιανού (69-96 μ.Χ.), τη δυναστεία δηλαδή των Φλαβίων. Σε μας όμως έφτασαν μόνο τα πρώτα τέσσερα και η αρχή του πέμπτου, και καλύπτουν τις τελευταίες μέρες του Γάλβα μέχρι τον πρώτο χρόνο του Βεσπασιανού (69-70 μ.Χ.), χρονικό διάστημα πολύ μικρό, αλλά πυκνότατο σε γεγονότα, αφού μέσα στην παραπάνω λειψή διετία η Ρώμη γνώρισε τέσσερεις αυτο-

κράτορες (Γάλβας, Όθων, Βιτέλλιος, Βεσπασιανός). Το ότι ο Τάκιτος ξεκίνησε ως ιστορικός με τη σύγχρονη ιστορία και ειδικότερα με έναν εμφύλιο πόλεμο ίσως να μην είναι τυχαίο, αλλά μπορεί να οφείλεται στο μεγάλο ελληνικό του πρότυπο, τον Θουκυδίδη. Είναι γνωστή η συγκλονιστική περιγραφή μιας πόλεως «εν στάσει» στο τρίτο βιβλίο του Θουκυδίδη με αφορμή τον εμφύλιο σπαραγμό στην Κέρκυρα (3.81-83). Το ίδιο συγκλονιστική είναι και η περιγραφή της φρίκης των εμφύλιων συγκρούσεων που ξέσπασαν μετά τον θάνατο του Νέρωνα στις *Ιστορίες* του Τακίτου (1.2):

Η Ρώμη ερημώθηκε από πυρκαγιές που αφάνισαν τα αρχαιότερα μνημεία της, ενώ και το ίδιο το Καπιτώλιο πυρπολήθηκε από χέρια Ρωμαίων πολιτών· μολύνθηκαν ιερές τελετές, σεπτοί τόποι βεβηλώθηκαν με μοιχείες· η θάλασσα γέμισε εξορίστους, οι βράχοι της βιάφτηκαν από το αίμα των νεκρών. Η βαναυσότητα εκδηλώθηκε με τον πιο αποτρόπαιο τρόπο μέσα στην ίδια τη Ρώμη. Αριστοκρατική καταγωγή, πλούτος, άρνηση ή αποδοχή αξιωμάτων, όλα αυτά αποτελούσαν κίνητρα για καταγγελίες, ενώ ο θάνατος ήταν η σίγουρη ανταμοιβή του ενάρτετου. Οι αμοιβές των καταδοτών προξενούσαν τόση απέχθεια όση και τα εγκλήματατά τους... Δούλοι διαφθείρονταν για να καταθέσουν εναντίον των κυρίων τους και απελεύθεροι εναντίον των προστατών τους· και όσοι δεν είχαν εχθρούς εξοντώνονταν από τους φίλους τους (βλ. επίσης *Ιστ.* 3.83).

Και λιγότερο ίσως δραματική, αλλά περισσότερο κυνική είναι μια αντίστοιχη περιγραφή στις *Ιστορίες* 3.51. Οι εκάστοτε νικητές στην εμφύλια αναμέτρηση για την κατάκτηση της εξουσίας, μας λέει ο ιστορικός,

αδιαφορούσαν τόσο πολύ για τη διάκριση ανάμεσα στο σωστό και το λάθος, ώστε ένας απλός στρατιώτης του ιππικού, που υποστήριζε ότι κατά την τελευταία μάχη είχε σκοτώσει τον αδελφό του, απαίτησε αμοιβή από τους στρατηγούς. Το ανθρώπινο δίκαιο δεν

τους επέτρεπε να επιβραβεύσουν αυτόν τον φόνο, ούτε η στρατιωτική πρακτική να τον τιμωρήσουν. Έτσι, παραπλάνησαν τον στρατιώτη λέγοντάς του ότι ήταν άξιος μεγαλύτερης αμοιβής από αυτή που θα μπορούσε να του δοθεί άμεσα.

Στα σχέδια του Τακίτου ήταν να εξιστορήσει εν συνεχεία και την ευδαιμονία της νέας εποχής του Νέρβα και του Τραϊανού (βλ. *Αγρ.* 3.3, *Ιστ.* 1), αλλά για κάποιον άγνωστο σε μας λόγο, όταν τελείωσε την εξιστόρηση της δυναστείας των Φλαβίων, αντί να συνεχίσει με τον Νέρβα, γύρισε έναν αιώνα πίσω για να εξιστορήσει την περίοδο που ακολούθησε μετά τον θάνατο του Αυγούστου. Έτσι, προέκυψαν τα *Χρονικά/Annales* (ο τίτλος στα χφφ. είναι *Ab excessu divi Augusti* = Από τον θάνατο του αποθεωμένου Αυγούστου), το τελευταίο και ωριμότερο έργο του Τακίτου, που γράφτηκε μέσα στη δεύτερη δεκαετία του δεύτερου αιώνα μ.Χ. Για το τι κρύβεται πίσω από την ξαφνική αυτή αλλαγή του συγγραφικού του προγράμματος έχουν γραφεί πολλά. Ένας λόγος θα μπορούσε να είναι μια έμφυτη μελαγχολική και απαισιόδοξη διάθεση που θα γιγαντώθηκε από την πικρή συναίσθηση της συμβιβασμένης στάσης του επί Δομιτιανού (βλ. *Αγρ.* 2.3 πιο πάνω και *Χρον.* 16.16). Πιθανότερο, ωστόσο, φαίνεται ότι ο Τάκιτος συνειδητοποίησε κάποια στιγμή ότι για την ιστορική εξέλιξη σημασία δεν έχουν τόσο πολύ τα πρόσωπα που ασκούν κάθε φορά την εξουσία, αλλά οι πολιτικοί θεσμοί στο πλαίσιο των οποίων ασκείται η εξουσία. Με άλλα λόγια, λιγότερο ενδιαφέρει ο χαρακτήρας ή οι ικανότητες του αυτοκράτορα, και περισσότερο η φύση του ίδιου του καθεστώτος, του *principatus*. Αλλά για να διακριβωθεί η φύση του *principatus*, ο Τάκιτος θεώρησε ότι όφειλε να στραφεί προς το παρελθόν και να διερευνήσει την εποχή και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες εγκαθιδρύθηκε η μοναρχία στη Ρώμη· διότι σε αυτό το πολίτευμα πίστευε ότι βρίσκονταν οι ρίζες του εκφυλισμού και της ηθικής παρακμής που ακολούθησαν (βλ. και Ρ. Κροή, *Λεξικό αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 718-719).

Δυστυχώς, ούτε τα *Χρονικά*, που αποτελούνταν από 16 βιβλία και πρέπει να έφταναν μέχρι την αυτοκτονία του Νέρωνα και την επικρά-

τηση του Γάλβα, σώζονται ολόκληρα. Τα βιβλία 5 και 6 (τα τελευταία χρόνια του Τιβερίου) έχουν παραδοθεί με σημαντικά χάσματα (ειδικά από το 5 σώζονται ελάχιστα αποσπάσματα), τέσσερα βιβλία (7-10) έχουν χαθεί εξολοκλήρου (όλη η περίοδος Καλιγούλα και τα πρώτα και καλύτερα χρόνια του Κλαυδίου), και το 16 διακόπτεται στο 66 μ.Χ., δηλαδή πριν από το τέλος του Νέρωνα. Αλλά παρά τα τόσο σημαντικά κενά, «έχουμε στα χέρια μας», όπως σωστά παρατηρεί ο Πετρόχειλος, «το ιστορικό έργο ενός μεγαλοφυούς πνεύματος, που διεισδύει στην ουσία των ανθρώπινων πραγμάτων κι εκφράζεται γ' αυτά με τρόπο απaráμιλλο» (τ. Α', σ. 19). Πράγματι, η περιγραφή, για παράδειγμα, της απίστευτης δουλοπρέπειας των συγκλητικών επί Τιβερίου είναι συγκλονιστική:

Η εποχή εκείνη ήταν πάντως τόσο διεφθαρμένη και η τάση για κολακεία τόσο αισχρή, ώστε όχι μόνο οι εξέχουσες προσωπικότητες του κράτους, που προσπαθούσαν να προστατεύσουν τις υψηλές θέσεις τους με τη δουλοπρέπεια, αλλά και όλοι οι πρώην ύπατοι, και ένα μεγάλο μέρος από τους διατελέσαντες πραιτόρες, ακόμη και πολλοί απλοί συγκλητικοί, συναγωνίζονταν ποιος θα σηκωθεί πρώτος από τη θέση του, για να κάνει τις πιο βδελυρές και ακραίες εισηγήσεις. Παραδίδεται ότι ο Τιβέριος, βγαίνοντας από το βουλευτήριο, συνήθιζε να λέει στα ελληνικά: «Πόσο πρόθυμα γίνονται δούλοι αυτοί οι άνθρωποι!». Ακόμα κι ο Τιβέριος λοιπόν, που αποστρεφόταν τις λαϊκές ελευθερίες, είχε απαυδήσει από αυτή τη χαμερπή δουλοπρέπεια (*Χρον.* 3.65).

Ο Τάκιτος δεν είναι καθαρός ορθολογιστής, όπως ο Θουκυδίδης, αλλά δίνει μεγάλη σημασία τόσο στον απρόβλεπτο παράγοντα (πιστεύει, π.χ., πως πολλά γεγονότα οφείλονται στην τύχη· βλ. *Ιστ.* 1.4, *Χρον.* 6.22, *Γερμ.* 33) όσο και στις μεταπτώσεις και αντινομίες της ανθρώπινης ψυχής. Ο Τάκιτος, έχει υποστηριχθεί (P. Kroh, ό.π., σ. 719β), δεν ερμηνεύει τα γεγονότα, αλλά με τις δυνατές περιγραφές του (βλ., π.χ., *Ιστ.* 1.2, 40, 49, 3.83, *Χρον.* 1.65, 5.9, 6.19, 14.64) αποκαλύπτει τις εσωτερικές τους αντιφάσεις, μαζί με την απροσδιο-

ριστία και αμφισημία που υπάρχει σε αυτά. Διάδοχος εν πολλοίς του Θουκυδίδη και του Πολυβίου, αλλά χωρίς τον ορθολογισμό τους και χωρίς, όπως λέει ο Von Albrecht (*Ιστορία της Ρωμαϊκής λογοτεχνίας*, Ηράκλειο 2002, τ. Β', σ. 1299), να συμμερίζεται την αισιοδοξία τους για την ανθρώπινη γνώση. Εντεύθεν οι συχνές ψυχολογικές του προσεγγίσεις για τον τρόπο, π.χ., που λειτουργούν και αντιδρούν οι μάζες (*Ιστ.* 2.37, *Χρον.* 4.33) ή για το πώς σκέπτονται οι συγκλητικοί (*Αγρ.* 1.42, *Χρον.* 1. 7, 10-11, 6.7), ή για την ερμηνεία της συμπεριφοράς του αυτοκράτορα Τιβερίου, που συνιστά το εκπληκτικότερο ψυχολογικό πορτραίτο που βγήκε από την πένα του (*Χρον.* 1. 7, 11, 81, 4.57, 71, 6.51· πβ. επίσης *Ιστ.* 1.49-50).

Η μετάφραση του Πετρόχειλου είναι εξαιρετική. Σαφής, εύληπτη και ρέουσα σε στρωτά ελληνικά διαβάζεται με άνεση και προκαλεί ευχαρίστηση. Ο Πετρόχειλος προσπαθεί να κρατήσει στη μετάφρασή του τόσο τη λογοτεχνικότητα (μολονότι ο Τάκιτος σκόπιμα απέφευγε την καλλιπέπεια και το κομψό ύφος ή παρεκβάσεις προς τέρψη του αναγνώστη [βλ. *Ιστ.* 2.50, *Χρον.* 4.33], η νηφάλια διήγησή του, οι ανατριχιαστικές περιγραφές του και, πάνω από όλα, η διάχυτη σαρκαστική ειρωνεία του καθιστούν το έργο του ένα συναρπαστικό αφήγημα), όσο και την αυστηρότητα της γλώσσας του Τακίτου (ο Πλίνιος χαρακτήριζε με το ελληνικό επίθετο «σεμνή» τη γλώσσα του φίλου του, υπογραμμίζοντας έτσι την αυστηρή της μεγαλοπρέπεια· βλ. *Επιστ.* 2.11.17), και η προσπάθεια είναι επιτυχής. Οι αρετές της μετάφρασης είναι αδύνατον βέβαια να τεκμηριωθούν και να εκτιμηθούν χωρίς αντιπαραβολή με το λατινικό κείμενο, αλλά στον βαθμό που κριτήριο και μέτρο μιας καλής μετάφρασης είναι το να εκλαμβάνεται αυθορμήτως ως πρωτότυπο και όχι ως μεταφρασμένο κείμενο, η μετάφραση του Πετρόχειλου φαίνεται να ικανοποιεί υποδειγματικά αυτό το κριτήριο. Ήσσανος σημασίας ενστάσεις θα μπορούσαν ίσως να διατυπωθούν (δεν είμαι βέβαιος, για παράδειγμα, ότι οι λέξεις «εικόνα/εικόνες», που χρησιμοποιούνται συχνά στη μετάφραση, επιτρέπουν στον αναγνώστη να αντιληφθεί ότι άλλοτε υποδηλώνουν προτομές ή αγάλματα [τ. Α', σσ. 262, 282],

και άλλοτε κέρινες μάσκες ή κέρινα ομοιώματα [σσ. 204-205, 285]), αλλά, εάν λάβουμε υπόψη μας α) ότι ο Τάκιτος είναι ένας ιδιαίτερα δυσμετάφραστος συγγραφέας (αιχμηρός και υπαινικτικός λόγος, επιγραμματικές διατυπώσεις, παράλειψη ρημάτων) και β) ότι αυτή είναι η πρώτη φορά που μεταφράζεται στα ελληνικά, ο χαρακτηρισμός «μεταφραστικός άθλος» που χρησιμοποιήσα στην αρχή αυτής της βιβλιοκρισίας δεν είναι καθόλου υπερβολικός.

Η Εισαγωγή στη ζωή και το έργο του Τακίτου (τ. Α΄) είναι αρκούντως κατατοπιστική, αν και συνοπτικότερη ίσως του δέοντος (ιδίως όσον αφορά στην παρουσίαση των *Ιστοριών*), ενώ τα σύντομα ως επί το πλείστον σχόλια στο τέλος του κάθε τόμου είναι πραγματολογικής κυρίως φύσεως και αποσκοπούν στο να ικανοποιήσουν τις αμεσότερες απορίες του αναγνώστη. Συχνά όμως συζητούνται και προβλήματα της ιστορικής ύλης ή οι συναφείς μαρτυρίες άλλων ιστορικών ή, σπανιότερα, οι θέσεις, οι διαφωνίες και οι ποικίλες θεωρίες των νεότερων μελετητών. Ο επιλογές εν προκειμένω δεν είναι πάντοτε εύκολες, αλλά ο Πετρόχειλος διαχειρίζεται το απέραντο ερμηνευτικό υλικό της διεθνούς βιβλιογραφίας με οικονομία και ευθυκρισία, ώστε τα σχόλιά του να πληροφορούν ή να επεξηγούν χωρίς να κουράζουν ή να γίνονται σχολαστικά. Ενίοτε, ωστόσο, η μέριμνα για οικονομία φαίνεται να παραμερίζει την ευκολία του αναγνώστη, ο οποίος, για παράδειγμα, πληροφορείται τη σημερινή γεωγραφική θέση του αρχαίου Νωρικού ή της Ραιτίας μέσω παραπομπής σε σχόλιο διαφορετικού έργου αλλά και διαφορετικού τόμου από αυτόν που έχει στα χέρια του (βλ. τ. Γ΄, σ. 22 σημμ. 33-34). Και μια παρατήρηση τεχνικής φύσεως: εφόσον προτιμήθηκε, αντί της συνεχούς, η κατά βιβλία αρίθμηση των Σημειώσεων, θα έπρεπε, για διευκόλυνση του αναγνώστη, να υπήρχε και η ένδειξη των βιβλίων στην κεφαλίδα των σχετικών σελίδων.

Τυπογραφικές αβλεψίες δεν εντοπίστηκαν, με μοναδική ίσως εξαίρεση, που επιβεβαιώνει τη φήμη των άψογων εκδόσεων του ΜΙΕΤ, το λατινικό παράθεμα στην αρχή του πρώτου τόμου (σ. 13: *observantur* αντί του ορθού *obversantur*) και την παράλειψη του άρθρου στον τ. Γ΄, σ. 305 (*αμφοτέρων των*). Τέλος, θα πρέπει να

υπογραμμιστεί και να εξαρθεί ιδιαίτερος ότι, με τη σειρά των λατί-
νων ιστορικών σε 7 καλαίσθητους τόμους, το MIET έχει προσθέσει
ένα πολύτιμο κόσμημα στην αλυσίδα των εκδόσεών του, προσφέ-
ροντας ταυτόχρονα μια σπουδαία υπηρεσία στην εγχώρια κλασική
φιλολογία, στους φιλόστορες αναγνώστες και στους φοιτητές των
Φιλοσοφικών Σχολών.

Αναστάσιος Νικολαΐδης
Ομότιμος Καθηγητής Κλασικής Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης
nikolaidis@uoc.gr

